

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

mgr Alexandry Staniewskiej

POD TYTUŁEM

***LUDZKIE SZCZĄTKI I POLITYKA. ANTROPOLOGIA HISZPAŃSKICH EKSHUMACJI
OD WOJNY DOMOWEJ PO WSPÓŁCZESNOŚĆ***

Przedstawiona mi do oceny praca doktorska mgr Alexandry Staniewskiej zatytułowana jest „Ludzkie szczątki i polityka. Antropologia hiszpańskich ekshumacji od wojny domowej po współczesność” i została przygotowana pod kierunkiem prof. UAM dr hab. Wojciecha Dohnała. Praca doktorska liczy 189 stron, na co składają się trzy rozdziały, wprowadzenie i podsumowanie, aneks i bibliografia.

Tematyka podjęta w pracy jest ważna i aktualna, w kontekście polskim oryginalna, przy tym stanowiąca duże wyzwanie, zarówno ze względu na złożony charakter zjawiska, jak i fakt, że tego typu zagadnienia mogą być znacznym obciążeniem emocjonalnym dla badacza/ki, czy dlatego, że w przypadku takiej tematyki nierzadko pojawia się presja, aby jednoznacznie opowiedzieć się po konkretnej stronie.

We Wprowadzeniu Magister Alexandra Staniewska szczegółowo opisała rozwój swoich zainteresowań badawczych oraz zdobywane przez lata doświadczenia, obejmujące między innymi studia i staże (krajowe i zagraniczne), czy udział w ekshumacjach oraz konsultacjach z ekspertami. Doktorantka przybliżyła w tej części dysertacji również tematykę swoich trzech pobyków badawczych (efektem pierwszego była praca licencjacka, zaś drugiego praca magisterska). Ponadto we Wprowadzeniu Autorka dysertacji omówiła założenia, cele i strukturę swojej pracy oraz inspiracje teoretyczne (koncepcja nekropolityki, koncepcja politycznego życia martwych ciał, koncepcja nekroprzemocy, teoria aktora-sieci). Przyjęta przez nią perspektywa teoretyczna jest bardzo interesująca. Magister Staniewska wskazała

również, jaki charakter miały jej badania (studium przypadku, etnografia wielostanowiskowa, wywiady pogłębione, obserwacja uczestnicząca, analiza dyskursu publicznego, codzienne interakcje). Byłoby dobrze, gdyby w pracy znalazły się bardziej szczegółowe informacje dotyczące zebranych materiałów i wywiadów, zwłaszcza z ostatnich badań. Mam tu na myśli na przykład liczbę wywiadów, spis głównych rozmówców/rozmówczyń, ale i bardziej precyzyjne informacje na temat terenu badawczego, ponieważ Autorka dysertacji napisała, że „W lutym 2020 roku rozpoczęłam więc kolejne, dwuletnie – choć naznaczone pandemią COVID-19 – badania terenowe na północy Hiszpanii” (strona 10), następnie wskazała, że badania te połączyła ze stażem w Galicji. Nie jest jednak jasne, gdzie dokładnie i w jaki sposób prowadzone były te badania.

W odniesieniu do zagadnienia ekshumacji z okresu wojny domowej Doktorantka podkreśliła istnienie dwóch odmiennych postaw, jednej uznającej je za moralny obowiązek, drugiej krytycznie oceniającej takie działania, jednocześnie zauważyła własny i zmieniający się stosunek do tego zjawiska. Zwróciła też uwagę na globalny kontekst i, wykraczając poza lokalną historię, znaczenie tematu badań.

Autorka recenzowanej pracy doktorskiej zasadnie wskazała we Wprowadzeniu, że ekshumacje w Hiszpanii nie są tylko zjawiskiem współczesnym i wyróżniła cztery ich etapy (w trakcie konfliktu, tuż po zakończeniu wojny, w okresie przejścia do demokracji oraz na przełomie XX i XXI wieku – strona 12). Jednak w dalszej części dysertacji (Rozdział drugi) wyodrębniła i omówiła pięć takich etapów (ekshumacje podczas wojny, w pierwszych latach po jej zakończeniu, w czasie dyktatury, w okresie transformacji ustrojowej i po 2000 roku). W tej sytuacji należałoby uzasadnić, z czego wynika ta modyfikacja, a najlepiej ujednolicić ten podział. Magister Staniewska zwróciła też słusznie uwagę, że określenie „republikanie” stanowiło uproszczenie i efekt frankistowskiej propagandy. Niemniej warto byłoby w tym miejscu przywołać również inny termin – *rojos* („czerwoni”), zwłaszcza, że jest on obecny na dalszych stronach dysertacji (s. 42, 58, 124, 54), lecz nie jest wyjaśniony. We Wprowadzeniu pojawia się także określenie *desaparecidos*, które jednak zostaje objaśnione dopiero na stronie 43.

Rozdział pierwszy pod tytułem „Historia hiszpańskiej wojny domowej i masowych grobów” poświęcony został zarysowaniu historycznego kontekstu historycznego. Jest to bez wątpienia bardzo ważne, zwłaszcza dla czytających którzy nie znają hiszpańskiej historii, choć wartościowe byłoby pogłębienie niektórych aspektów, nie ograniczając się tylko do przedstawienia faktów. Według mnie warto byłoby chociażby bardziej szczegółowo odnieść się

do wspomnianego przez Magister Staniewską jako „jeden z najbardziej rozpoznawalnych epizodów tego etapu wojny”, a jednak nie zanalizowanego szerzej, bombardowania Gerniki, ze względu na to, że jest to wydarzenie i miejsce ważne w kontekście tematyki pamięci i tożsamości. Ponadto Autorka wskazała w tym rozdziale, że „Historia hiszpańskiej wojny domowej doczekała się wielu opracowań” jednak jako ważne przywołała tu tylko wybrane prace anglojęzyczne i jedną polskojęzyczną, która zresztą nie jest poświęcona wyłącznie zagadnieniu wojny domowej (*Historia Hiszpanii* Tadeusza Miłkowskiego i Pawła Machcewicza). Moim zdaniem brakuje tu choć ogólnego omówienia hiszpańskich studiów na temat wojny domowej, tym bardziej, że celem analiz mgr Alexandry Staniewskiej jest polityka pamięci w Hiszpanii. Zasadne i ważne byłoby tu zatem przyjrzenie się sposobom i możliwościom opisywania tych wydarzeń przez hiszpańskich badaczy i badaczki, przegląd hiszpańskiej literatury i większe uwzględnienie hiszpańskich źródeł. Według mnie taka krytyczna analiza pozwoliłaby na pogłębione ujęcie tematu, ściślejsze związanie go z ideą dysertacji, zwrócenie uwagi na główne perspektywy i dominujące w hiszpańskich badaniach wątki, nowe interpretacje, a także ujęcia regionalne.

Tematem drugiego rozdziału jest hiszpańska polityka ekshumacyjna z uwzględnieniem zachodzących w jej zakresie przemian. Magister Alexandra Staniewska omówiła tu pięć głównych etapów w odniesieniu do zagadnienia ekshumacji, ukazując specyfikę każdego z nich, w sposób pogłębiony a zarazem uporządkowany przedstawiając zjawisko hiszpańskich ekshumacji. Zwróciła uwagę na zróżnicowany stosunek do szczątków ofiar, kontekst religijny, frankistowską politykę pamięci, wreszcie ekshumacje okresu transformacji i współczesne. W interesujący sposób przybliżyła znaczenie Doliny Poległych i związaną z tym miejscem zmianę narracji (republikanie jako „zagubione dzieci ojczyzny”), czy wykorzystywanie tego miejsca jako pozbywanie się problemu zbiorowych mogił i odpowiedź na państwowe „zapotrzebowanie na trupy”. W rozdziale tym przywołane jest określenie „20-N” („Msze odprawiane z okazji 20-N, pielgrzymki frankistowskie „przy okazji 20-N”), które to nie dla wszystkich czytających może być jasne i w mojej ocenie warto byłoby je przybliżyć, a być może i szerzej omówić ze względu na znaczenie, symbolikę, praktyki, kontrowersje z nim związane. Doktorantka wskazała w tej części dysertacji także na narracje globalne, wybrane przypadki działań w innych krajach, umieszczając opisywane zjawisko w szerszym kontekście. Zwróciła również uwagę i omówiła użycie określeń takich jak „zagłada” czy „Holokaust” w odniesieniu do przypadku hiszpańskiego (w recenzowanej dysertacji Doktorantka stosuje niekiedy zapis „Holokaust”, w innych zaś miejscach „Holocaust”). Jednocześnie zastanawiając się nad

znaczeniem międzynarodowych kontekstów Autorka napisała na stronie 97, że „Wniosek ten opieram nie tylko na analizie ówczesnego dyskursu medialnego, ale także na materiale z badań terenowych”. Brakuje jednak szczegółowych informacji dotyczących tego zanalizowanego materiału, warto byłoby wskazać w tym miejscu na konkretne źródła medialne, które zostały poddane analizie.

Trzeci rozdział zatytułowany jest „Współczesne ekshumacje jako pole konfliktu politycznego”. Zawiera on bardzo wartościowe uwagi i interpretacje. Autorka pracy doktorskiej przyjrzała się tu stosunkowi społeczeństwa hiszpańskiego do kwestii ekshumacji, odniosła się też do własnych doświadczeń związanych z uczestnictwem w nich. Bardzo cenne są fragmenty, w których opisała swoje dylematy, a także odczucia zmysłowe (w tym podczas towarzyszącego ekshumacji performansu), czy w których podkreśliła niejednorodność postaw i motywacji. Istotne są także spostrzeżenia Magister Alexandry Staniewskiej na temat współprzeżywania, postpamięci, obecności dzieci podczas ekshumacji czy wyuczonej traumy. Natomiast w odniesieniu do części poświęconej medialnym wizerunkom (3.4) brakuje informacji doprecyzowujących te zanalizowane materiały. Autorka dysertacji pisze o „medialnych przedstawieniach”, „mediach”, „licznych redakcjach” jednak cenne i ważne byłoby przywołanie konkretnych tytułów a także porównanie obecnych w nich narracji. Choćby w przypadku baskijskim sięgając po różne tytuły prasowe (uwzględniając te regionalne i ogólnokrajowe) możemy przekonać się, że nierzadko to samo wydarzenie ukazane jest z innej perspektywy, co może mieć wpływ na poglądy odbiorców.

Podrozdział 3.1. zawiera opis badań przeprowadzonych przez mgr Alexandrę Staniewską w miejscowości Oiartzun (Kattin Txiki). Przywołane tu wywiady pochodzą z 2015 roku. We Wprowadzeniu Autorka wspomniała o badaniach w tym miejscu prowadzonych na potrzeby pracy licencjackiej (w latach 2014-2015) zatytułowanej *Ekshumacja pamięci. Znaczenie Małego Katynia dla tożsamości mieszkańców Oiartzun w Kraju Basków*. Szkoda, że przygotowując pracę doktorską Autorka nie zdecydowała się na uzupełnienie i aktualizację tych badań, powracając w dawny teren. Porównanie danych zebranych w różnym czasie mogłoby być interesujące. Do tego aspektu wrócę jeszcze w dalszej części recenzji.

W przypisie 122 na stronie 106 pojawia się krótka charakterystyka rodzącego się nacjonalizmu baskijskiego, dla którego kluczowym elementem miał być, jak wskazuje Magister Staniewska, język baskijski i jego zunifikowana forma. Doktorantka napisała tu:

Choć język baskijski (*euskara*) ma starożytne korzenie i od wieków był używany na terenach dzisiejszego Kraju Basków, przez długi czas funkcjonował wyłącznie w formie mówionej, w postaci silnie zróżnicowanych dialektów. Dopiero pod koniec XIX wieku, wraz z narodzinami baskijskiego nacjonalizmu inspirowanego przez Sabino Araną, zaczął odgrywać kluczową rolę tożsamościową. Z powodu ograniczonej funkcjonalności oraz braku ujednoliconej formy, konieczne stało się opracowanie zunifikowanego standardu – *euskara batua* – który mógłby pełnić funkcję języka wspólnoty. W tym sensie „odzyskiwanie” baskijskiego dziedzictwa językowego było także jego konstruowaniem, zgodnie z logiką „wynalezioną tradycję” służącej legitymizacji nowoczesnych (i wyobrażonych) tożsamości narodowych (dysertacja, s. 106, przypisy 122).

Zagadnienie to jest w mojej opinii bardziej złożone. Choć *euskara* istotnie pełniła ważną rolę w ideologii Arany (on sam zaś był twórcą neologizmów, w tym do dziś używanych) to jednak wskazać tu należy również na znaczenie w jego myśli innych elementów, w tym zwłaszcza rasy i religii (uznawanych za kluczowe), ale także kwestię *Fueros* czy napływu imigrantów. Jednocześnie wielowątkowa może być dyskusja o baskijskich dialektach – ich zróżnicowaniu, historii, „rywalizacji” między dialektami, postrzeganiu ich jako „problemu komunikacyjnego” lub „bogactwa” dla społeczności baskijskojęzycznej (pisał o tym na przykład Koldo Zuazo w książce *El euskera y sus dialectos*). Warto też doprecyzować, że zestandaryzowany język baskijski - *euskara batua* powstał dopiero w latach 60. XX wieku (na podstawie dialektów), jednak głosy o potrzebie unifikacji obecne były jeszcze przed Araną. W odniesieniu do „kluczowej roli tożsamościowej” języka baskijskiego, to w mojej opinii jest to również niejednoznaczna kwestia. Można wskazać na liczne przykłady znaczenia języka baskijskiego dla mówiącej nim społeczności (począwszy od endoetnonimu czy terminu *Euskal Herria*) i głosów na temat ważności *euskary* sprzed końca XIX wieku. Jeśli chodzi o znaczenie baskijskiego terminu *gudari*, o którym Magister Alexandra Staniewska napisała słusznie, że oznacza on „wojownika” i łączony był/jest w sposób szczególny z okresem wojny domowej i nurtem nacjonalistycznym warto pogłębić ten aspekt uwzględniając zróżnicowanie „baskijskiego nacjonalizmu” (trudno chociażby stawiać znak równości pomiędzy PNV i nurtem *ezker abertzale*). Jednocześnie podany przez Autorkę przykład ekshumacji „rzekomego *gudari*” jest bardzo znaczący.

Doktorantka zastanawia się także w swojej dysertacji nad procesami transformacji ustrojowej w Hiszpanii, problemem jednostronności w kontekście ekshumacji i „pamięcią zwycięzców”. Ważnym wątkiem jest także poruszona przez nią kwestia komercjalizacji pamięci i masowych grobów. Bardzo wartościowe są uwagi dotyczące motywacji rodzin i presji moralnej, jaką odczuwają niektóre z nich. Przywołane zostały tu inne postawy i głosy – sprzeciwu wobec ekshumacji, w tym znaczenia pozostawiania ciał jako świadectwa dla

przyszłych pokoleń i miejsca pamięci. Magister Alexandra Staniewska zauważyła, że ekshumacja może stanowić w niektórych przypadkach nie tyle formę przywracania pamięci (czy godności, która jak Doktorantka wskazała, według niektórych, nigdy nie została odebrana), ale pretekst do zapominania o ofiarach czy też „wydarzenie zakłócające”. Na uwagę zasługuje zarazem to, że, jak zauważyła Autorka recenzowanej pracy doktorskiej, szczątki mają różny status („zwykli” zmarli a „desaparecidos”). Fotografia worków z ludzkimi szczątkami czy obserwacje dotyczące ich losów (w tym kradzież czy sprzedaż) to przejmujące świadectwo. Tak jak zauważyła Magister Alexandra Staniewska w Podsumowaniu, będące przedmiotem jej badań hiszpańskie ekshumacje bez wątpienia stanowią złożone zjawisko o politycznym potencjale.

Pracę doktorską wzbogacają ilustracje (ich spis znajduje się po spisie treści, jednak sugerowałabym umieszczenie go na końcu pracy). Jednocześnie warto byłoby uzupełnić ją o indeks/y. Recenzowana dysertacja napisana jest poprawnym i obrazowym językiem. Zdarzają się nieliczne literówki (na przykład „Loca” zamiast „Lorca” na stronie 141, „Cześć rodzin” zamiast „Część rodzin” na stronie 147 czy „Ta zwrot interpretacyjno-pamięciowy” na stronie 82).

Magister Alexandra Staniewska podjęła się zbadania ważnego, nie tylko w kontekście hiszpańskim, zjawiska. Przyjęta przez nią perspektywa jest interesująca, poczynione analizy są wartościowe. Doktorantka ma dużą wiedzę i bogate doświadczenie badawcze. Umiejętnie i z dużą refleksyjnością podeszła do badań dotyczących bardzo trudnego zagadnienia. Dużym atutem są prowadzone przez nią badania terenowe, konsultacje z ekspertami, poszerzanie swoich umiejętności. Autorka dysertacji zwraca uwagę na niejednoznaczność badanego zjawiska, analizie poddaje też własną postawę wobec tej tematyki.

Jednocześnie w mojej ocenie warto byłoby niektóre aspekty omówić w sposób pogłębiony, chwilami praca pozostawia pewien niedosyt. Wartościowe byłoby choćby szersze przywołanie doświadczeń konkretnych osób i fragmentów przeprowadzonych wywiadów (a także dokładniejsze omówienie zebranych podczas badań materiałów), bardziej zniuansowana analiza przedstawień medialnych oraz politycznych narracji, w tym związanych z regionalnymi władzami i partiami politycznymi, czy większe uwzględnienie hiszpańskich źródeł i perspektyw we wskazanych wcześniej częściach. Tylko zdawkowo Magister Alexandra Staniewska wskazała na przykłady literackie czy filmowe, w których pojawia się wątek hiszpańskich ekshumacji – moim zdaniem warto byłoby szerzej przyjrzeć się temu obszarowi, a ponadto zwrócić uwagę na treści, które są (lub nie są) obecne w edukacji. Nie miałam

możliwości, aby zapoznać się z pracą licencjacką i magisterską Doktorantki, niemniej w dysertacji doktorskiej przywoływane są materiały (w tym wywiady), które pochodzą z pierwszych dwóch pobytów badawczych (a ich efektem, jak wskazała Autorka we Wprowadzeniu, były praca licencjacka i magisterska). Omawiane w rozdziale trzecim przykłady ekshumacji związane są również z tymi wcześniejszymi badaniami (tym samym prawdopodobnie analizowanymi też w poprzednich pracach dyplomowych). W mojej ocenie należałoby zaznaczyć, czy i w jakim zakresie wcześniej zebrane materiały i analizy były w tamtych pracach wykorzystane.

KONKLUZJA

Uważam, że rozprawa doktorska pod tytułem „Ludzkie szczątki i polityka. Antropologia hiszpańskich ekshumacji od wojny domowej po współczesność” napisana przez Magister Alexandrę Staniewską spełnia wymogi stawiane pracom doktorskim. Doktorantka wykazała się znajomością ujęć teoretycznych, a także umiejętnością zastosowania ich podczas analizy przeprowadzonych przez siebie badań empirycznych. Bez wątpienia posiada kompetencje pozwalające na prowadzenie samodzielnych badań naukowych. Widoczne jest jej zaangażowanie i refleksyjność. Uważam, że recenzowana przeze mnie praca doktorska stanowi wartościowy wkład w badania prowadzone w obrębie polskich studiów związanych z tą tematyką.

W związku z powyższym wnoszę o dopuszczenie Magister Alexandry Staniewskiej do dalszych etapów procedury nadania stopnia doktora.

Katarzyna Mingos